

UOT-811.512.162

Səhifə:5-12

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.5>

*Sayalı Sadıqova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, professor
sayalisadigova@yahoo.com*

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ TERMINOLOGİYA

XÜLASƏ

Məqalədə birinci Türkoloji Qurultay və türk dillərində ortaq terminologiya problemləri xarakterizə olunmuşdur. Müasir dövrdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, ictimai fəaliyyətin, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün yeni-yeni terminlər yaranır və bu zaman dilin ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir. Xüsusən türk dillərinin funksional inkişafında baş verən belə dəyişikliklər birbaşa onun terminologiyasına təsir edir. Bu baxımdan ortaq terminologiya problemi öz həllini gözləyən aktual məsələlərdəndir. Müasir dövrdə türkdilli ölkələrdə yeni dövlət sisteminin yaranması, müstəqilliyin əldə edilməsi milli respublikalar qarşısında yeni imkanlar açmışdır. Bu nəzərə alınaraq türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən üç mənbə əsas götürülməlidir: Hər bir türk dilinin daxili imkanları ; Ümumtürk bazası; Beynəlxalq baza. Ortaq terminologiyanın yaradılması uzun müddət bir-birindən ayrı düşmüş türk xalqlarının yaxınlaşması, ilk növbədə onların dillərinin lüğət tərkibinin yaxınlaşması üçün vacib şərtidir.

Açar sözləri: Türkoloji Qurultay, terminologiya, qloballaşma, ortaq terminologiya, ortaq termin, ümumtürk bazası.

Giriş: Türkoloji Qurultayda ortaq terminlərin yaranma mənbələri və üsulları geniş şəkildə şərh olunmuş və qətnamə qəbul olunmuşdur. Qəbul edilmiş bu müddəalar termin yaradıcılığı prosesinin həyata keçirilməsində təməl olsa da ortaq terminologiya problemi bir əsr müddətində öz həllini tapmamışdır. Müasir dövrdə türkdilli ölkələrdə yeni dövlət sisteminin yaranması, müstəqilliyin əldə edilməsi milli respublikalar qarşısında yeni imkanlar açmışdır. Terminologiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin terminoloji leksikasını zənginləşdirir, burada müəyyən şəkildə öz əksini tapır. Eləcə də elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər dildə yeni anlayışları yaradır və terminlə ifadə olunaraq dilin terminoloji leksikasını formalaşdırır.

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji qatında özünü göstərən daimi dəyişikliklər, yeniləşmə və zənginləşmə prosesi dillərin terminoloji sistemə daha çox təsir göstərir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də elm və texnikanın inkişafı, yeni anlayışların yaranması, terminlərin sayca artımı terminologiyanın daha sürətlə inkişafına şərait yaradır. Türkdilli ölkələrin müstəqillik əldə etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasdan sonra dilin lüğət tərkibinə beynəlxalq terminlər axını güclənmişdir. Bu tipli terminlərin türk mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranması, dilin arxaik mövqedə dayanan sözlərinin termin kimi işlənərək fəallaşması termin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər dilə, dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə onun terminologiyasına təsir göstərir və ortaq terminologiya probleminin həlli istiqamətində mühüm işlərin görülməsi zərurəti yaradır. Bu baxımdan tədqiqatlarda “ortaq türk dili”, “ortaq terminologiya” anlayışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də ümumi bir fikir yoxdur. Türkoloji Qurultayda B.Çobanzadə ortaq dil dedikdə elmi dildə olan ortaq cəhətləri nəzərdə tutmuşdur: “ümumi və ya ortaq elmi dil, əlbəttə, yerli canlı danışmaq dili deyil, bədii əsərlərin, bayatların, laylaların dili deyil, kürsülərin və auditori-

yaların dilidir, elmin və siyasətin dilidir, terminlərin, professionalların dilidir” [2, s.205]. Ortaq elmi dil anlayışı dedikdə isə ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlərin vahid mənbədən yaradılması prosesi nəzərdə tutulmalıdır.

Tədqiqatlarda “ortaq türk dili” dedikdə, türk dilləri əsasında yaradılan yeni bir dilin yaradılmasının ictimai səbəbləri əsaslandırılır. Bəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutalov ortaq türk dilini yaratmağın riyazi formulunu verdikdən sonra göstərirlər ki, “dil problemlərinin təqdim edilən həllinin üstünlüyü bundadır ki, 1. etnosların dilləri əsasında yaradıldığından, koyneni (ortaq türk dilini S.S.) onların yaradıldığı dialektlərin nümayəndələri xüsusi öyrənmə olmadan bu və ya digər dərəcədə anlayırlar; 2. o, hər hansı bir etnik birliyin dili olmadığı üçün onlardan heç birinə üstünlük vermir və beləliklə, dil siyasəti üzrə ixtilafın güclənməsinə yardım göstərmir; 3. yerli dillərdən birinin ümumməhəlli dil kimi seçilməsində özbaşınalığı və bundan irəli gələn etnik çəkişmələri aradan qaldırır; 4) keçmiş müstəmləkəçilərin dillərinin ümumməhəlli dil kimi tətbiqi məsələsini və bununla da keçmiş metropolidən mədəniyyət və təhsil sahəsindəki asılılığı aradan qaldırır” [3, s.74].

Tədqiqatçıların bir qismi isə ortaq türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını - ortaq əlifba, ortaq orfoqrafiya, ortaq terminologiya məsələlərini nəzərdə tuturlar. Göründüyü kimi, ortaq türk dili anlayışı iki mənada işlənir. 1. ortaq türk dili - türk dilləri arasında ümumünsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi; 2) ortaq əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan ortaq türk dili kimi. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün türk dillərinin lüğət bazası əsasında vahid ortaq türk dili yaradılısın. Bu kökündən yanlış fikirdir. Ortaq türk dili dedikdə, türk xalqları arasında vahid ünsiyyət vasitəsi kimi işlənə bilən dil nəzərdə tutulur. Ortaq terminologiya dedikdə isə türk dillərində vahid mənbə əsasında yaranan terminoloji leksika nəzərdə tutulur. Türk dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl milli dillərin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə edilməlidir. Terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milliliyi təmin edən milli elmi terminologiya dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prinsiplərinə uyğun yaradılmalıdır.

Türköloji Qurultayda türk dillərində vahid terminologiya sisteminin yaradılması üçün, yeni termin yaradıcılığı prosesində türk xalqlarının dilinin vahid ailə kimi iştirakı, ortaq abidələrdə işlənən sözlərdən istifadə önə çəkilir. Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması üçün birinci növbədə ortaq abidələrin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlər tərtib edilməlidir. Qədim türk yazılı abidələrinin bütün türk xalqlarına aid olduğunu, onların hələlik elmə məlum olan ilk yazılı kitabələri hesab edildiyini, qədim türk dillərinin əsasında durduğunu, çağdaş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatını əks etdirən leksik tərkibə malik olmasını nəzərə aldıqda çağdaş türk dillərinin leksik qatını bu abidələrdən kənarada təsəvvür etmək mümkün deyildir. Abidələrin dilinin təhlili türk dillərinin leksik qatının formalaşmasının qədimliyini, hətta Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı dövrdən də əvvəl mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Burada adlandırma, normativlik ifadəsi və onun xüsusiyyətləri o qədər incə leksik-semantik fərqlərlə bildirilir ki, bu abidələrin tam sabitləşmiş, formalaşmış, fonetik-qrammatik və üslubi normalara malik olan bir dildə qələmə alındığına heç bir şübhə yaranmır. Ona görə də türk dillərinin leksik tərkibinin formalaşmasında bu abidələr xüsusi rol oynayır. Ümumtürk yazılı abidələrin təhlili göstərir ki, bu abidələrin yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq türk dilləri öz inkişafının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmiş, zənginliyi ilə seçilmiş və bu xüsusiyyətlərinə görə də qonşu xalqların bir çoxunun dilinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirin reallaşması müxtəlif dil-daxili proseslər və dilxarici-ekstralinqvistik faktorlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, inkişaf etmiş dillərin qonşu dillərə və ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrlə bağlı olduğu xalqların dillərinə təsiri təbii proses kimi qəbul edilir. Təbii ki, leksik-qrammatik cəhətdən inkişaf etmiş türk dillərinin areal baxımdan qonşu olan dillərə təsiri izsiz qalmamış, onun özü də əks təsirə məruz qalmışdır. Buna görə də hələ qədim dövrlərdən türk dilləri ilə qonşu olan dillərin qarşılıqlı təsiri müşahidə olunur, onun izlərinə müxtəlif dillərdə yazıya alınmış abidələrdə rast gəlinir.

KDQ dastanlarının dili ilə ortaq türk abidələrinin dili arasındakı ən böyük dil fərqlərinin üzə çıxması isə KDQ dastanlarının artıq nisbətən diferensiasiya olmuş, nisbətən ayrılmış oğuz qrupu dilləri elementlərinin üstünlük kəsb etməsidir. Dastanların dilində sırf oğuz mənşəli, o cümlədən Azərbaycan dil xüsusiyyətlərini daha çox özündə əks etdirən, müasir dövrdə də çoxlu sayda hərbi məzmunlu leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Belə sözlər işləndiyi dövrdən uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq səslənməsinə, semantikasına və quruluşuna görə müasir dilimizlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, alay, gözçü (müşahidəçi), yaraq, yağı, sancaq (bayraq mənasında), çavuş (gözetçi), aqın (yürüş, hücum), aqınçı (döyüşçü, hücum keçən əsgər), oxçu, çəribaş (qoşun başçısı) və s. Lakin abidələrin dilində öz dövrünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olan bir çox döyüş, savaş anlayışlarını bildirən sözlər də vardır ki, onlar müasir dilimiz üçün qanunauyğun və məntiqli olaraq arxaikləşmiş terminlərdir. Çünki həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayışların - denotatların özləri arxaikləşmiş, həmin döyüş alət və vasitələri cəmiyyətin inkişafı nəticəsində istifadədən qalmış, sıradan çıxmışdır. Ona görə də ortaq terminologiyanın yaradılması zamanı abidələrdə işlənən, müasir dövrlə səsləşən ortaq sözlərdən istifadə edilməlidir.

Türk dillərinin lüğət tərkibi tarix boyu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, amma öz nüvəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin sahə terminləri də türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinin ilkin və mükəmməl formalarının yaranmasına və inkişafına söykənir. Türkdilli ölkələrdə gedən ictimai-siyasi proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmasına və bu terminlərin geniş işləklilik qazanmasına şərait yaratmışdır. Türk dünyasının tarixi inkişafı qonşu xalqları da bu inkişafa biganə qoymamışdır. Qonşu xalqlar türklərdən dövlət, idarəetmə, milli maraqlar üstündə qurulmuş xarici əlaqələr və digər sahələrdən az şey mənimsəməmişlər. Bu gerçəklik mənimsənilmədiyi kimi həmin anlayışların ifadəsi olan terminlər də digər xalqların dilinə, o cümlədən də ərəb, fars, rus və Avropa dillərinə də keçmiş, müəyyən fonetik fərqlər bu gün də işlənməkdədir. Bu terminlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri, reterminləşməni - terminin yenidən mənbə dilə qayıtmasını izlədikdən sonra belə bir qənaət yaranır ki, türk dillərinin yayıldığı arealda ilkin semantikasını bütün türk dillərində qorumuşdur. Türk dillərində yeni yaranan anlayışların ifadə edilməsi üçün sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenallarının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da vardır. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenidən formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək - terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlı olaraq terminin əsas mənasının qalması ilə yanaşı yeni məna qazana-raq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə, hərbi işi, hərbi maşın və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən semantik üsulla söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin tarixi boyu fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, bir də onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər terminyaratma üsulları kifayət etmir və dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalar əsasında anlayışların adlandırılması

məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənalardan biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşmiş və müvafiq anlayışların adına çevrilmişdir.

İstər qrammatik, istərsə də leksikoqrafik baxımdan ən çox araşdırılan ortaq türk ədəbi dili üçün ümumi terminoloji bazaların yaranmasında terminoloji tədqiqatların xüsusi rolu var. Tarixilik baxımından araşdırılan əsərlərə nəzər yetirdikdə ümumtürk arealının ümumi termin bazasının olduğu aydın şəkildə özünü əks etdirir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, integrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına şərtləndirir.

Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər ictimai ünsiyyət vasitəsi olan dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Bu yenilikləri, elmi-texniki tərəqqini ifadə edən terminlər isə bütün türk dillərində həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına formalaşır. B. Çobanzadə qeyd edir ki, ümumtürk bazasından ayrılan türk xalqları, təbii ki, ayrı-ayrı dillərin və mədəniyyətlərin təsiri ilə yeni anlayışları başqa dillərdən almağa məcbur olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq türk dillərində elmi terminoloji sistemin yaranmasında ümumi baza əsas götürülür: “Türk dillərinə keçərkən dedim ki, lüğətimiz üçün lüğət tərkibimizdə 3 ümumi baza var. Başqa məsələlərlə əlaqədar danışarkən türk dialektləri arasındakı mövcud fərqləri göstərsək də bunu türk dialektlərinin qarşılıqlı münasibətlərini, onlar arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək üçün etmişdik, lakin bu fərqlərdən başqa, külli miqdarda material, iqtibas edilmiş cəhət və xüsusiyyətlər də qalır ki, bunlar türk dialektləri arasında ümumi baza təşkil edir. Terminologiya tərtib edilərkən, bu baza nəzərə alınmalıdır. Bu ümumtürk bazasıdır” [1, s.179]. Yəni, dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk ümumi bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı müxtəlif mənbələr hesabına terminlər işlənmişdir. Müasir dövrdə də terminlər yaradarkən ümumtürk söz bazasını nəzərə almaq yəni, bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətlə, xalq dilinə əsaslanmaq zəruridir. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk bazası əsasında yaranmamış, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa bazaları da əsas mənbələrdir.

N. Məmmədli yazır: “Ötən əsrin ilk onilliklərində ərəb və fars dilləri yeganə terminoloji mənbə funksiyasını tam itirmiş, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeni anlayışların ifadəsi üçün rus və Qərbi Avropa dillərindən alınmış terminlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bununla belə, rus və müasir Avropa dillərinin terminoloji təsirinə baxmayaraq, ərəb və fars mənşəli terminlər Azərbaycan dilinin terminologiya sistemində mövqelərini qoruyub saxlamış və müəyyən mənada bünövrə xarakteri daşımağa davam etmişdir” [4]. Hətta bu tendensiya müasir dövrümüzdə də aktualdır. Türk dillərinin daxili imkanları əsasında, dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilmişdir. Buna görə də terminologiyada başqa dillərdən (rus və Avropa dillərindən) alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini “ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kimi, elmi istilahlər də yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz” [5, s.190] fikrini təsdiq edib əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Bu tendensiya müasir dövrümüzdə də aktualdır. Birinci mənbə kimi qonşu türk dillərindən, ikinci mənbə kimi Qərbi-Avropa və rus dillərindən terminlər alınır. Bir şərtlə ki, söz əvvəllərdə diftonq olmasın və bütün alınmalar ahəng qanununa tabe etdirilsin.

Ümumiyyətlə isə türk xalqları birlikdə elmi terminologiyayı hazırlamaladırlar. Bunun üçün 3 mənbə- fars və ərəb, ümumtürk və Avropa sözləri əsas götürülməlidir. Avropa mənşəli sözlərlə bağlı deməliyə ki, hamı bir mənbəyə əsaslanmalıdır. Yəni, eyni siyasi, sosial və iqtisadi məziyyətlərə malik olan türk dilləri üçün alınma termin mənbələri təxminən eyni olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb-fars, rus dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənbəli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi-neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənbəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Yeni ictimai-siyasi və köklü dəyişikliklərlə bağlı terminologiyamıza, dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər ingilis dilindən birbaşa daxil olur və xalq tərəfindən mənimsənilir. Bütün bunlar beynəlxalq əhəmiyyətli beynəlmiləl xarakterli terminlərdir. Beynəlmiləl elmi terminlərin müasir dilimizdə artması, çoxalması, hər şeydən öncə müxtəlif sistemli dillərdə yaranıb inkişaf edən elmlərin qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiyasını təmin edir ki, bu prosesdə də əvvəllər rus dili, indi isə Qərb konteksti, o cümlədən, ingilis dili mühüm rol oynayır. Deməli, türk dillərində terminoloji sistemin zənginləşməsində əsas mənbə olan rus dilinin təsir dairəsi azalmış, Qərbi Avropa dilləri, xüsusən ingilis dili əsas mənbə olmuşdur. Terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, elmlərin son illərdəki inkişafı ilə əlaqədar onun müxtəlif sahələrinə aid terminlər sistemi yaranmışdır. Bu isə terminologiya daxilində semantik diferensiallaşma prosesi ilə nəticələnmiş, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər digər sahələr ilə ortaq-müştərək terminlər sisteminin sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn: internet, menecer, bank, bankomat, referendum, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsorsium, konvensiya və s. Ümumiyyətlə, türk dillərində işlənən terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk dillərinin hər birinin sırf özünəməxsus terminləri.
2. Türk dilləri üçün ortaq olan terminlər.
3. Başqa dillərdən alınan terminlər.

Müasir dövrdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, ictimai fəaliyyətin, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün yeni-yeni terminlər alınır və bu zaman dilin ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir. Xüsusən türk dillərinin funksional inkişafında baş verən belə dəyişikliklər birbaşa onun terminologiyasına təsir edir. Bu baxımdan ortaq terminologiya problemi öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Müasir dövrdə türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, bir-birini asan başa düşməsi üçün türk dillərində termin yaradıcılığının yeni istiqamətləri və termin yaradıcılığında ortaq mənbələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu mənbələrdə dillərin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər, alınmalar və onun mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlər əsas götürülür. Belə alınmalar isə dillərin fonetik sistemə və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır. Türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən bu üç mənbə əsas götürülməlidir:

1. Hər bir türk dilinin daxili imkanları.
2. Ümumtürk bazası.
3. Beynəlxalq baza.

Ümumtürk bazası əsasında terminlər yaratmaq üçün birinci növbədə türk dillərində çoxdilli terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu gün bu məsələ türk dillərində ən önəmli məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı sahə terminlərinin lüğəti tərtib edilən zaman hansı dillərin əhatə olunması problemi də həll olunmalıdır. Lüğətlərin tərtibi zamanı ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının elmi-konseptual, nəzəri əsasları hazırlanır, terminlərin dəqiqliyinin, konkretliyinin və təkmənalılığın qorunmasına nəzarət edilir. Ona görə də ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müvafiq sahəyə aid terminləri seçilməlidir. Bunun üçün müəyyən elmi mərkəzdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bütün türk dillərində istifadə olunan terminlər qeydə alınmalı və onların yazılış prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir. Hazırda müəyyən sahələr üzrə Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək, qaqauz və türkmən dillərində dörd və beş dilli lüğətlər tərtib olunur. Bunlar ortaq bazanın formalaşması üçün zəmin yaradır. Bu lüğətlər tərtib olunan zaman terminlərin beynəlxalq variantları da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu gün bütün türk dillərində Avropa dillərindən alınan ekspress, prasodiya, izomorfizm, kommunikasiya, disfemizm və s. terminləri uğurla işlənir. Ona görə də, türk dillərində ortaq terminoloji lüğətlər tərtib edilən zaman ortaq beynəlxalq terminlər də əsas götürülməlidir. Ortaq terminologiya problemi işığından yanaşdıqda, orfoqrafiya sahəsindəki problemlər daha çoxdur. Hazırda ən önəmli problemlərdən biri

Türk xalqlarının əlifba problemini həll etməkdir. Təbii, bütün türk xalqlarının latın əsaslı əlifbaya keçmələri ortaq türk dili probleminin həlli yolunda atılmalı olan addımların yalnız birincisidir. Ortaq terminologiya baxımından ən mühüm vəzifə türk dilləri üçün çox vacib olan orfoqrafiya prinsiplərini müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsinə çalışmaqdır. Türk dillərində alınma sözlər müxtəlif mənbələr əsasında formalaşır. Onu da qeyd edək ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin alınma sözlər qatı bu dilləri həm birləşdirən, həm də ayıran amillərdəndir. Çünki bu məsələdə vahid bir prinsip olmadığına görə bütün türk dilləri lüğət tərkibinə görə bir-birindən uzaqlaşır. Fikrimizcə, ortaq türk dili probleminin uğurlu həlli, yəni söz birliyində iki prinsip önəmlidir: Türk dillərində alınma leksikanın mənbələrini müəyyənləşdirmək və ən uğurlarını seçmək; Terminlərin yazılmasında tarixi ənənəvi prinsipə əsaslanmaq.

Dillərdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər türk dilləri üçün ortaq termin kimi qəbul olunmalıdır. Bütün bunlar müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyasının yaradılmasını şərtləndirir. Ortaq terminologiyanın yaradılması türk xalqlarının yaxınlaşması, eləcə də onların dillərinin lüğət tərkibinin yaxınlaşması üçün vacib şərtidir. Bunun üçün aşağıdakı işlər həyata keçirilməlidir: 1. Kökdən bir olan türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması, bu dillərin lüğət tərkibində ortaqlıq yaratmaq üçün onların maddi-mənəvi leksikası ilə bağlı çoxdilli lüğətlər nəşr olunmalıdır. Nəşr olunan lüğətlərdə ortaq terminlərin yaradılması prosesində türk mənşəli söz kökləri əsas götürülməlidir. 2. Türk mənşəli söz köklərini özündə qoruyub saxlayan ortaq türk abidələrinin lüğətləri hazırlanmalıdır. 3. Türk dillərinin dialektlərini özündə əks etdirən dialektoloji lüğətlər hazırlanmalıdır. 4. Türk xalqlarının soykökünə qayıtması və ortaq terminologiyanın yaradılması üçün ortaq termin sözlüklər hazırlanmalıdır. 5. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasında beynəlxalq terminlər əsas mənbə hesab edilməlidir. 6. Bu sahədə bir sistem qurulmalı və terminaryatmada və terminologiyada mövcud olan nəzəri və praktiki biliklərə əsaslanmaq lazımdır.

Deməli, ortaq terminologiyanın yaradılması üçün türk xalqlarının ortaq dialektoloji lüğətləri, tarixi lüğətlər, eləcə də xalq dilini özündə əks etdirən izahlı lüğətlər tərtib olunmalıdır. Tarixən bir kökdən olan, lakin sabitləşmiş fərqli xüsusiyyətləri olsa da ayrı-ayrı türk dilləri yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanlarını və beynəlxalq leksikanı əsas götürməlidir. Müasir qloballaşma dövründə türk xalqları öz milli irsini qoruyub saxlamalı, bütün türkdilli ölkələrdə ümumi türk tarixinin, mədəniyyətinin, müxtəlif elm sahələrinin inkişafı üçün ortaq terminlər yaradılmalıdır. Türk dillərində yeni anlayışları ifadə edərkən dünyanın qəbul etdiyi beynəlxalq dillərdən terminlər alınıb işlədilir. Bu dillərdə elmi dilin bir-birinə daha yaxın olması üçün ortaq beynəlxalq terminlərdən istifadə olunmalıdır. Bu proses milli mənşəli terminlərin yaranmasına və türk dövlətlərinin çoxunda işlədilən eyni bir terminin seçilməsinə zəmin yaradır.

Nəticə: Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasında hər bir dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər, ümumtürk terminlər və beynəlxalq terminlər əsas baza hesab edilməlidir. Bütün türk xalqları üçün ortaq terminologiyanın yaradılması, ortaq terminoloji fondun təsdiqi türk dillərinin terminologiyasının standartlaşdırılması mərhələsində həyata keçirilə bilər. Hazırda hər bir türk dilində termin yaradıcılığı prosesində bu istiqamətlər əsas götürülsə də hələ də türk dillərində ortaq terminologiyanın yaranması öz həllini tapmamışdır. Çağdaş türkologiyamızın qarşısında bu problemin həllinə xüsusi diqqət yetirmək zəruri tələbələrəndən biridir. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması və bu prosesi həyata keçirmək üçün standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək zərurəti yaradır. Ümumiyyətlə, türkdilli Respublikalarda elmi dili işləyib hazırlayan, terminləri qeydiyyata alan və terminologiyanı sistemləşdirmək üçün türkdilli ölkələrin hər birində vahid koordinasiya sistemi yaradan Terminologiya Komissiyası, eləcə də ümumtürk Terminologiya Komitəsi yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri, Professor Kamil Vəli elmi işçi Əliheydər Ağakişiyev), Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, səh. 179.
2. Çobanzadə B. Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında, Azərbaycan müntəxəbatı, Bakı, İ c. 2015, səh.205.
3. Kərimov Bəxtiyar və Mutalov Şoəhməd “Urtatürk dili”, Toşkent, 1992.
4. Məmmədli N. Terminologiya: ideoloji mübarizənin əsas cəbhələrindən biri. Azərbaycan qəzeti, 7 fevral 2026.
5. Чобанзаде Б. “О системе научной терминологии”. Стенографический отчет, Баку, 1926, стр.190-191.

Sayali Sadigova

First Turcology congress and common terminology in Turkish languages Summary

The article characterizes the problems of the first Turkological Congress and common terminology in the Turkic languages. In the modern era, new terms are created to express concepts related to science, technology, economics, social activity, and social structure in a broader sense, and the terminological vocabulary, which constitutes the most active and dynamic branch of the language, is constantly enriched. Such changes, especially in the functional development of Turkic languages, directly affect their terminology. From this point of view, the problem of common terminology is one of the problems awaiting its solution. In modern times, the emergence of a new state system in Turkic-speaking countries and the acquisition of independence have opened up new opportunities for national republics.

Taking this into account, when determining the principles of the formation of common terms in Turkic languages, three sources should be taken into account: The internal capabilities of each Turkic language; The general Turkic base; The international base. The creation of a common terminology is an important condition for the rapprochement of the Turkic peoples, who have been separated from each other for a long time, and first of all, for the rapprochement of the lexical composition of their languages.

Keywords: *Turkological Congress, terminology, globalization, common terminology, common term, all-Turkic base.*

Саялы Садыгова

Первый тюркологический конгресс и общая терминология на турецких языках Резюме

В статье рассматриваются проблемы первого Тюркологического конгресса и общеупотребительной терминологии в тюркских языках. В современную эпоху создаются новые термины для выражения понятий, связанных с наукой, техникой, экономикой, общественной деятельностью и социальной структурой в более широком смысле, а терминологическая лексика, составляющая наиболее активную и динамичную ветвь языка, постоянно обогащается. Такие изменения, особенно в функциональном развитии тюркских языков, напрямую влияют на их терминологию. С этой точки зрения, проблема общеупотребительной терминологии является одной из проблем, ожидающих своего решения. В современную эпоху появление новой государственной системы в

тюркоязычных странах и обретение независимости открыли новые возможности для национальных республик. Учитывая это, при определении принципов формирования общеупотребительных терминов в тюркских языках следует принимать во внимание три источника: внутренние возможности каждого тюркского языка; общетюркскую базу; международную базу. Создание общей терминологии является важным условием сближения тюркских народов, долгое время разлученных друг с другом, и прежде всего, сближения лексического состава их языков.

Ключевые слова: *Туркологический конгресс, терминология, глобализация, общеупотребительная терминология, общеупотребительный термин, общетюркская база.*

Çapa tövsiyə edən:

*AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi*

Rəyçilər:

*professor Nadir Məmmədli
professor İkrəm Qasimov*